

АНТОН ЧЕХОВ-ДРАМАТУРГ (1860-1904)

Драматургія А. Чехова є незаперечною цінністю культури, як п'єси В. Шекспіра, Ж. Расіна або Г. Ібсена. І сьогодні будь-який театр (не тільки в Росії, а й далеко за її межами) вважає «Чайку», «Три сестри», «Вишневий сад» перевіркою на духовну зрілість і майстерність. Чеховські твори відкривають необмежені обрії для експериментування й пошуків. Навколо них точаться дискусії, на них вчать майбутні майстри сцени.

Драматург починав на підготовленому ґрунті. Традиції О. Грибосєдова, М. Гоголя знайшли гідний розвиток у творчості О. Островського, який розвинув традиції російської театральної культури. Публіка Петербурга, Москви, провінційних міст зустрічала його героїв як старих знайомих: добре відомих, узятих із життя і реалістично виписаних представників різних верств російського суспільства. Прагнучи розвинути досягнення російського реалістичного театру, А. Чехов переходить від жанру водевілю до проблемної драматургії та ставить перед собою немислимо складне завдання – навчитися сценічними засобами проникати в трагізм реальності. Він сказав одного разу: «Хай на сцені все буде так само складно і разом з цим так само просто, як і в житті. Люди обідають, лише тільки обідають, а тим часом складається їхнє щастя і розбивається їхнє життя». Наближенням до цієї мети стала постановка п'єси «Іванов» (перша редакція – 1887 р., друга – 1889 р.).

Головний герой твору Микола Олексійович Іванов – узагальнюючий образ «вісімдесятників», цілого покоління російських інтелігентів. «Іванов – дворянин, – характеризував задум своєї п'єси А. Чехов, – університетська людина, нічим не видатна; він легко збуджується, гарячкуватий, схильний до перебільшень, чесний і прямий, як більшість освічених дворян. Минуло в нього прекрасне, як у більшості російських інтелігентів. Немає або майже немає того російського «барина», який би не вихвалявся своїм минулим. Теперішнє завжди гірше від минулого. Чому? ... Такі люди, як Іванов, не розв'язують питань, а падають під їхнім тягарем. Вони розгублено розводять руками, нервуються, скаржаться, роблять дурниці і, врешті-решт, давши волю своїм нервам, втрачають ґрунт під ногами й переходять до категорії «зломлених» людей, яких «ніхто не розуміє».

У творі А. Чехова відобразилися сумні песимістичні настрої, які панували в російському суспільстві протягом вісімдесятих років, та атмосфера присмерку, яка стала предметом уваги письменника в його оповіданнях. Цей трагізм дійсності відбився на долі головного героя. Ще кілька років перед початком дії, діяльний та енергійний, Іванов перебуває в депресії. Анна Петрівна, його дружина, смертельно хвора на сухоти, походить з єврейської родини, і заради нього посварилася зі своїми батьками. Раніше він кохав її, а тепер йому з нею нудно. Звичайно, Іванов усвідомлює, що такою поведінкою з Анною він прискорює її смерть. Це завдає йому душевного болю, він мучиться гризотою, але це, по суті, нічого не змінює. На якусь мить в Іванова з'являється надія на відродження, коли в нього закохується донька голови земської управи Саша Лебедева, але й це сподівання виявляється марним: Іванов розуміє, що за короткий термін він зробить з дівчини те, що зробив з Анни Петрівни. Хворий морально, він вбиває себе з револьвера напередодні весілля з Сашею.

У п'єсі немає нічого спільного з мелодрамами і водевілями, які склали тоді значну частину російського репертуару. У ній можна помітити чимало новаторських рис, котрі вирізнятимуть чеховську драматургію майбутнього. «Іванов» – проблемний філософсько-психологічний твір, у якому автор критично поставився до всіх інтелектуальних тенденцій вісімдесятих років. Одним з антиподів головного героя є «правдолюбець» Львов, що скрізь вихваляється своєю чесністю й принциповістю. Він насправді є тим, кого з себе вдає. І такий герой наче повинен викликати в глядача симпатію, проте його вчинки і слова спричиняють протилежний ефект – він лише відлякує своєю прямолінійністю й вузькістю. Отже, у Чехова в п'єсі обидві альтернативи духовного життя – скиглення і брехня Іванова та догматизм Львова однаково безперспективні. По-новому використовує автор у цьому творі діалог, який дедалі більше стає полілогом зовні не узгоджених мовленнєвих партій, побудований на підтексті та переплетенні ліризму й іронії. І все ж таки «Іванов» у багатьох аспектах – п'єса традиційна: уся дія, як у шекспірівській трагедії, розгортається навколо одного героя; також не є оригінальним і жанрове визначення – драма, інтрига якої базується на любовному трикутнику та розв'язується самогубством.

Першим по-справжньому новим твором була «Чайка», яку сам драматург назвав п'єсою, «написаною всупереч правилам драматичного мистецтва». Прем'єра «Чайки» відбулася 17 жовтня 1896 р. в Олександринському театрі в Петербурзі й завершилася провалом. Причина цього – невідповідність акторів і режисера до

розуміння драматургічного новаторства А. Чехова. Артисти, які звикли до реалістичних вистав і комедій, наближених до фарсу, не впоралися з витонченою грою напівтонів, символів і підтекстів. Негативно сприйняла «Чайку» й театральна критика. Автор важко переживав невдачу.

Незважаючи на такий прохолодний прийом, «Чайку» не зняли з репертуару і продовжували грати в столиці та в провінції. Смысл і новаторство твору повільно розкривались, і 17 грудня 1898 р. на А. Чехова чекав триумф: у постановці Московського художнього театру під керівництвом К. С. Станіславського і В. І. Немировича-Данченка п'єса завоювала величезний успіх і назавжди стала частиною світової драматургії. «Тільки що зіграли «Чайку», – писав В. І. Немирович-Данченко в телеграмі до А. Чехова, який у той час жив у Ялті. – Успіх грандіозний. З першого акту п'єса так захопила, що за цим послідував ряд триумфів. Виклики нескінченні. На мое оголошення після третього акту, що автора в театрі немає, публіка наказала відправити тобі від неї телеграму. Ми збожеволіли від щастя».

За висловом А. Чехова, у п'єсі «багато розмов про літературу, мало дії, п'ять пудів кохання». До маєтку Петра Миколайовича Соріна приїздить його сестра актриса Ірина Миколаївна Аркадіна разом із письменником Борисом Олексійовичем Тригорінім. У маєтку живе син Аркадіної Костянтин Треплев, який також хоче стати письменником і кохає доньку сусіднього поміщика Ніну Заречну. Мрія дівчини – стати актрисою. Зустрівшись із Тригорінім, вона закохується в нього, заплілена його «славою» й «авторитетом». За ним Ніна їде до Москви, де поступає на сцену. Зірки з неї не виходить, і вона задовольняється кар'єрою провінційної актриси. Її роман із Тригорінім складається невдало: письменнику швидко набридає займатися нею, а дитина, народжена від нього, помирає. Костянтин Треплев не може забути Ніну і, хоча стає більш-менш відомим письменником, убиває себе, зустрівшись із дівчиною після чотирирічної розлуки й переконавшись, що вона ніколи його не покохає. Паралельно з цими подіями розгортається низка любовних історій, причому всі вони однаково нещасливі. «Рабинями кохання» є Аркадіна, яка не може жити без Тригоріна, і Маша, дочка управляючого маєтком Шамрасва. Серце останньої віддане Треплеву, а той думає тільки про Ніну, і тому Маша виходить заміж за вчителя Медведенка, сподіваючись у шлюбі забути про Костянтина. Годі й казати, що вона помиляється і проводить увесь свій час біля Треплева. Щось схоже на безплідний роман окреслюється у

стосунках дружини Шамраєва Поліни Андріївни та лікаря Євгена Сергійовича Дорна.

Не важко зрозуміти, чому «Чайка» створила для режисерів і акторів такі проблеми, адже А. Чехов говорив правду щодо порушення всіх відомих правил драматургії. Слід розпочати з того, що визначення жанру «Чайки» є проблематичним. Автор називає п'єсу комедією, але вона є драмою чи навіть трагедією. Крім того, у п'єсі немає головного героя. Називається вона «Чайка», Чайкою себе називає й Заречна, і, виходячи з цього, логічно припустити, що на роль головної героїні претендує саме Ніна. Але це не так, тому що серед персонажів є ще один, якого також можна назвати Чайкою. Це Костянтин Треплев, талановитий літератор, якому не вистачає сил пробитися до вершин слави. Одного разу, у відчай від того, що Ніна Заречна не відповідає йому взаємністю, він вбиває чайку і кладе її до ніг дівчини. «Так само я вб'ю себе», – каже він. Таким чином, якщо спиратися на назву, можна було б назвати і Треплева головним героєм.

Річ у тім, що шукати головного героя у п'єсі безперспективно, тому що цю категорію неможливо застосовувати до чеховської драматургії. У «Чайці» та інших театральних творах письменника всі дійові особи однакові за своїм значенням чи, точніше, незначністю. Кожен із них вносить щось власне, неповторне, відмінне від інших. Вони доповнюють одне одного, утворюючи ансамбль.

Переосмислення категорії головного героя в А. Чехова є результатом нового трактування природи конфлікту, який до нього поставав зіткненням протилежних ідейних позицій, уособлених конкретними особами чи групами осіб. Наприклад, Гамлет і Клавдій. Перший – символізує розум у спробах «виправити час», другий – людське та державне свавілля. Або конфлікт родин Монтеккі й Капулетті в того самого В. Шекспіра. В А. Чехова у п'єсі немає таких протиставлених одне одному осіб чи груп: Треплев не бореться з Тригоріном за Ніну, так само як Аркадіна не змагається з Ніною за письменника (вона чекає, доки той награться з молодою дівчиною і повернеться до неї). Між персонажами не виникає суперечок з приводу різниці між соціальними статусами чи світоглядними позиціями. Конфлікт у «Чайці» базується не на протиставленні, а на єдності, спільності персонажів. Дійові особи залишаються самостійними особистостями, із власною правдою, логікою, долею. Але, незалежно від цих розбіжностей, усі вони однаково безсилі перед тиском життя: Ніна продовжує марити про театр, Сорін оплакує свою молодість, Маша нудьгує з Медведенком і все ще сподівається, що Треплев погляне на неї з прихильністю, Тригорін пише свої посередні тексти,

Аркадіна милується собою. Проте всі герої схожі в одному – вони побиті реальністю, і кожен із них (за винятком Треплева) тримається за рештки ілюзій. За висловом дослідника творчості А. Чехова В. Б. Катаєва, «всі стосунки героїв освітлені єдиним розумінням. Річ не просто в нових акцентах, що ускладнюють старий конфлікт. Самий конфлікт новий: *видима протилежність при захованій схожості*».

Структура дії «Чайки» також відрізняється від структури дії традиційних п'єс. По-перше, тут немає інтриги: читач від початку знає, чим закінчаться стосунки персонажів – знімається інтерес до розв'язки. Треплев каже, що вб'є себе, і виконує свою обіцянку. Те, що в Ніни немає шансів на успіх у театрі, також відомо заздалегідь, як і те, що її кохання з Тригоріним – чергова ілюзія. Запрограмовані, і тому передбачувані вчинки Аркадіної, Соріна, інших персонажів. Узагалі у п'єсі немає жодної видимої причини для того, щоб підтримувати зацікавленість у подіях. Самі події (маються на увазі справжні події, як стосунки Заречної з Тригоріними, смерть її дитини, її діяльність як актриси, спроби Треплева зустрітися з нею, самогубство молодого чоловіка, театральні успіхи Аркадіної) виводяться за сцену: герої про них лише згадують у своїх промовах. Принциповими для драматурга є переживання персонажів, їхній внутрішній стан. Таким чином, А. Чехов відмовляється від одного з основних принципів традиційної драми, відомого ще з часів Аристотеля – зовнішньої дії, яка повинна на сцені представлятися в єдності.

Замість цього він застосовує новий спосіб побудови сюжету – на основі синхронного розвитку кількох незалежних мовленнєвих партій, об'єднаних схожістю настроїв. Це спричиняє переосмислення природи діалогу в драмі. В А. Чехова персонажі не розмовляють одне з одним, а обирають якусь одну провідну тему і тільки про неї й говорять, повторюючись щомиті й нікого не слухаючи. Предмети розмов Треплева – його стосунки з Аркадіною (він явно комплексує через брак уваги з її боку), кохання до Ніни, заздрість і ревності до Тригоріна, пошук нових форм у мистецтві й бажання визнання. Аркадіну цікавить тільки її успіх і спроби зберегти молодість. Тригорін скаржиться на важку письменницьку долю і мріє про рибальство. Сорін розмірковує, що він міг би зробити і чого так і не зробив; Шамраєв доводить, що коней знайти не можна, бо вони всі в полі; Медведенко співає свою сумну пісню про велику родину і скрутне фінансове становище і т. п. Таким чином, текст п'єси – партитура різних відокремлених партій, які перегукуються між собою не буквально, а емоційно.

Це дає змогу А. Чехову використовувати діалоги для створення надзвичайних ефектів, зокрема для поєднання несумісних і прямо протилежних настроїв: лірики та іронії, трагічного і фарсового. Переходи з однієї модальності до іншої стрімкі й несподівані. Єдність цієї поліфонії самотніх голосів забезпечують образи-лейтмотиви, які повторюються в різних контекстах і надають п'єсі А. Чехова символічного звучання. Таким лейтмотивом є образ чайки, який у ході дії виявляє декілька значень. Насамперед це уособлення людини, яка не в змозі реалізувати свій творчий потенціал як під тиском обставин, так і через некритичне ставлення до власних недоліків. Треплев гине і через несприятливі умови життя, і через надмірну зосередженість на своїх комплексах. Ніні доводиться буквально відвойовувати своє право бути актрисою, і це забирає її енергію. Водночас вона перебуває в полоні фальшивих уявлень про те, що таке театр, творчість, про власні здібності. Драма дівчини не в тому, що в неї немає успіху, а в тому, що вона обрала для себе помилковий життєвий сценарій і продовжує його втілювати попри попередження долі.

Персонажі у п'єсі поділяються на дві групи: це чайки, люди хай і недосконалі, але внутрішньо порядні й чесні, і ті, хто на них полює. Хоча деякі режисери, зокрема Г. Кавтарадзе, пропонують інше тлумачення образу чайки, адже з погляду біології це птах, який поїдає маленьких рибок, і тоді чайками є хижаки, а їхньою здобиччю постають милі неспроможні захистити себе персонажі. Таким чином, мисливці й жертви у п'єсі міняються місцями. Майже всі причетні до духовної, а в деяких випадках фізичної смерті своїх близьких. Тригорін своїм коханням вбиває Ніну, як у тому оповіданні, яке збирається писати. Своїм егоїзмом і бездушним ставленням Аркадіна вбиває Треплева. Так п'єса А. Чехова стає складним багатозначним символом вічного конфлікту митця і суспільства, «я» і світу.

Завдання і запитання для самостійного опрацювання

1. *У чому полягає новаторство і традиційність драми А. Чехова «Іванов»?*
2. *Що ви знаєте про сценічну долю «Чайки»? Чому ця п'єса так важко завойовувала глядача?*
3. *Яким чином А. Чехов переосмислює проблему головного героя?*
4. *У чому полягає новизна конфлікту в А. Чехова?*
5. *Що ви можете сказати з приводу реформування А. Чеховим структури дії?*
6. *Як А. Чехов переосмислює роль діалогу?*

7. *Яку роль для розкриття ідейного задуму і створення настрою відіграють образи-лейтмотиви?*
8. *Чому А. Чехов назвав «Чайку» комедією?*
9. *Схарактеризуйте основні принципи новаторства Чехова-драматурга.*

Література для подальшого читання

1. Антон Павлович Чехов. Биография, произведения, фотографии. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://chegov.niv.ru>.
2. Гуманитарный фонд «Чеховский центр» (веб-сайт, на якому можна знайти інформацію про життя і творчість письменника, посилання на інші веб-сайти, а також збірки наукових праць) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.antonchekhov.ru>.
3. Катаев В. Б. Литературные связи Чехова [Електронний ресурс] / В. Б. Катаев – Режим доступу : http://www.newruslit.ru/for_classics/chekhov/v.b.kataev.-literaturnye-svyazi-chehova.-m.-1989.
4. Катаев В. Б. Сложность простоты. Рассказы и пьесы А. П. Чехова (в помощь преподавателям, старшеклассникам, абитуриентам) [Електронний ресурс] / В. Б. Катаев. – М. : МГУ, 1998. – Режим доступу : <http://www.chekhoved.ru/index.php/read-chekhov/schoolworks/70-kataev-slozhnost-prostoty>.
5. Чехов А. П. (інформація про життя і творчість письменника, зокрема про драматургію) [Електронний ресурс] // Сайт «Русская литература XIX века». – Режим доступу : <http://russkay-literatura.ru/chegov-a-p.html>.
6. Чехов А. П. Собрание сочинений [Електронний ресурс] / Антон Павлович Чехов // Lib.Ru / Классика. – Режим доступу : http://az.lib.ru/c/chehow_a_p. (Там само див. історико-літературні та критичні праці, присвячені А. Чехову, а також посилання на інші веб-сайти, присвячені письменнику).

Відеоматеріали для перегляду

1. Екранізації творів Антона Чехова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ru.wikipedia.org/wiki/Категория:Экранизации_произведений_Антон_Чехова.
2. «Путешествие к Чехову» – цикл програм В. Лакшіна і Ю. Яковлева, присвячених письменнику (1/5) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://films.imhonet.ru/element/1185447/movie-online>.